

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE GEÇİŞTE BİR ACZİN ANATOMİSİ

* * *

THE ANATOMY OF THE INABILITY AT THE PASSING FROM OTTOMAN
STATE TO REPUBLIC OF TURKEY

Yrd.Doç.Dr.Cemil KUTLU *

Devlet olabilmenin en önemli göstergelerinden biri, yönetilen halkın meselelerine sahip çıkabilme kudretidir. Eğer bir devlet bu kudretini siyasi sınırlarının ötesine taşıyıp, kendi halkıyla aynı değerleri paylaşan insanları da kucaklayabiliyorsa “büyük devlet”, günümüz söylemiyle “süper güç” sıfatını hak eder.

Tarihte süper güç sıfatını kazanan devletlerden biri de Osmanlı Devleti’ydi. Osmanlı Devleti’ nin inandığı değerler çerçevesinde gerek içte, gerekse dışta büyük projelere imza attığı bir gerçektir. Mesela 1565’ te, yani Osmanlı Devleti’ nin gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde Açe/Açın Sultanlığı’nın yardım talebine cevap verebilmesi¹ günümüzün globalleşen dünyasında bile hayalleri zorlayan unsurlar taşımaktadır. Aynı devletin Açe olayından yaklaşık üçbuçuk yüzyıl sonra, kendi sınırlarının ötesindeki insanların yardımına koşması bir yana, kendi vatandaşlarının bile meselelerine kayıtsız kalması da, sözkonusu süreç içinde bu devletin kudretini örselleyen ve yok olma noktasına getiren şartları ön plana çıkarmaktadır. Bu olumsuz şartlar Osmanlı Devleti’ nin siyasi kudretini eriterek onu hükümlanlık sürecinin sonuna getirmiştir. Tarihte yıkılmaya yüz tutan her Türk devletin kölleri üzerinde yeni ve dinamik bir başka Türk devleti filizlendiğine göre, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş gerekçelerini bu paradoksta aramak doğru olacaktır.

İbni Haldun’ un devlet hayatında kudretin acze dönüşmesiyle ilgili tezinin Osmanlı Devleti’ndeki yansımalarıyla ilgili pek çok araştırma yapılarak bu dönüşümün analizleri ortaya konulmuştur. Bu çalışmada sözkonusu mülahazalar tekrar edilmeyecek, sadece “Devlet-i ebed müddet.”in sonuna geldiğinde yaşanan bir olay büyüteç altına alınarak süper güçten aciz devlete ulaşılmaya çalışılacaktır.

“Açe Yardımı”ndaki motiflerle taban tabana tezat teşkil eden gelişmeler zincirine örnek olarak seçilebilecek olay, 1920 Ekiminde Gürcistan’ ın Kutayis şehrinde geçer. Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olan I. Dünya Savaşı’ nda Ruslara esir düşen Türk askerlerinden bir grup yıllarca süren esaret hayatından sonra Sibirya’ dan Türkiye’ ye yol

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, Ankara, 1983, s.400; Şimdiki Endonezya’ nın özel otonom bölgelerinden biri olan Açe, Sumatra Adası’ nın kuzeyinde olup XX. Yüzyıl’ ın başlarına kadar bir İslam Devleti olarak hüküm sürmüştü.

arayarak Bakü'ya kadar gelir.Bakü'daki zor şartlara² göğüs gerdikten sonra o günün imkanlarına göre Türkiye' ye ulaşabilecekleri tek güzergâh olan³ Bakü-Tiflis-Batum demiryolundan yararlanarak Gürcistan topraklarına geçen Türk esirlerinin çilesi burada da artarak devam eder. Gürcistan' da, Tiflis' teki İspanya Konsolosluğu'nun sembolik yardımı dışında hiçbir yardım alamayan Türk esirlerinden Batum'a ulaşabilenler "herşeyden mahrum ve perişan kalıyor, oradan memleketin herhangi bir iskelesine çıkabilmek için ısırap ve sefalet" çekiyorlardı⁴. Esir ihtiyat zabiti Ertuğrul Efendi Harbiye Nezareti Üsera Müfettişliği' ne verdiği raporunda bu hususa değinerek şöyle diyordu:Bakü ve oradan Batum' a gelmekte olan üsramız pek acınacak bir halde'dir. Kimse bunlara yiyecek vermiyor ve parası olan da satın alamıyor"⁵.

İstanbul'a ulaşabilen esirlerden durumun vahametini tesbit eden Harbiye Nezareti Hariciye Nezareti ile birlikte Sadaret Makamı' na müracaat ederek, Bakü-Tiflis-Batum güzergâhıyla gelmesi muhtemel⁶ esirlere Osmanlı Hükümeti'nin yardımının şart olduğunu belirtmişler, bunun için de şu yöntemi önermişlerdi:Mutemet zevattan üç memur ve üç subaydan oluşan üç ayrı heyet Bakü Tiflis ve Batum'a gönderilecek, bunların emrine bir kısmı Azerbaycan ve Gürcistan Rublesi ile bir kısmı Osmanlı Lirası olmak üzere kâfi miktarda para verilecekti. Hatta Nezaretlerin tezkirelerinde sözkonusu paranın kaynağına da işaret edilmişti⁷.

Önerilen bu yöntemin lafta kalıp, esirler için somut anlamda hiçbir icraatın yapılmadığı, İspanya'nın Tiflis Maslahatgüzarı tarafından Osmanlı Harbiye Nazırı'na yazılan 7 Kasım 1920 tarihli mektuptan açıkça anlaşılmaktadır.Sözkonusu mektubun içeriği şöyledir: "1915 senesinden beri hükümetimin emriyle Kafkasya'da menaf-i Osmaniye'nin himayesine memurum.Bu tarihten beri şehbender kâtibi ve 1918 tarihinden beri de maslahatgüzar sıfatıyla Rusya'ya gidin ve oradan avdet eden üsera-i harbiye ile meşgulüm.Onların halini görmek ve muavenet etmek için Nargin Adası'nda,Bakü'da, Gümrü'de,Kırkkilise'de, Kars'da bulunarak Danimarka Salib-i Ahmeri'nden emrimce tevdi edilmiş olan para ile üseraya muavenette bulundum.Şimdi bu para hitam bulmuştur.Fakat

² 27 Nisan 1920' de Azerbaycan Bolşevikleştirilmiş ve Kızıl Ordu'nun eline geçmişti. Bakü' da Sibiry'a dan peyderpey gelen Türk esir kabilelerini karşılayıp mescelelerini çözecek resmi hiçbir Türk makamı yoktu. Esir kamplarından tahliyelerinden itibaren "her türlü muavenet ve esbab-ı seyahatten mahrum olarak sefil ve perişan" uzun bir yolculuğa çıkan esirler, Bakü' ya ulaştıklarında buradaki "Cemiyet-i Hayriyye"nin kısıtlı yardımları dışında hiçbir yerden yardım görmüyorlardı(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası 349523);Binbaşı Arif Bey, Kâzım Karabekir Paşa' ya sunduğu raporunda Bakü' ya ulaşan ve sahipsiz olan bu zavallıların durumunu "...Üsera gıdasız ve taşlar üzerinde ölüme ve sefalet mahkûmdur" sözleriyle ifade ediyordu(Gençkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi,A.1-4282,K.588,D.118/36,F.40).

³ Bu hatta göre daha kısa ve kullanışlı olan Zengezor Hatı Ermenilerin kontrolündeydi.

⁴ BOA,BEO 349523.

⁵ ATASE,A.1-4,K.991,D.66/25,F.1-16.

⁶ Bu güzergâhla gelen ilk kafilenin komutanlığını yapan Miralay Arif Bey (Sarıkaş Harekâtı'ndaki 29. Tümen Komutanı Arif -BAYTIN-) 14 Ağustos 1920' de Harbiye Nezareti Üsera Müfettişliği' ne sunduğu raporunda, ikinci kafilenin sekiz -on gün zarfında Bakü' dan aynı güzergâhla hareket edeceğini ve ikinci kafilenin ardı sıra başka kabilelerin de gelmesinin muhtemel olduğunu ifade etmişti(BOA, BEO 349224).

⁷ Sözkonusu para, Japonya Hükümeti aracılığı ile Vladivostok'tan deniz yolu ile getirilmesi düşünülen bir başka Türk esir grubunun sevkiyat masrafı olarak Osmanlı Bankası'ndaki İngiliz Fevkalade Komiserliği hesabına yatırılan paranın bakiyesi idi. Bu para 240.000 Lira olup, sevkiyat masrafları çıktığında 34.000 Lirası artıyordu(ATASE,A.1-2,K.529,D.140/478,F.26; BOA,BEO 349523;BOA,BEO 349320).

maalesef Rusya'nın muhtelif vilayetlerinde memleketlerine iade olunacak birçok üsra vardır ki, bunların hali pek ziyade şayan-ı merhamettir. Ve en ziyade muhtac-ı muavenet olanlar da malûlin kısmıdır. Fırime verilen akçe hitam bulmasına rağmen Rusya'dan bugüne kadar Vladikavkaz'a gelen üsra-i malûline kendi param ile muavenete devam ve bu suretle üçyüz kadar esiri memleketlerine iade ettim. Fakat şimdi onbeş günden beri Azerbaycan Sovyet Hükümeti tarafından Bakü'da cem edilmiş ve miktarı daima tezayüd eden üsra da gelmeye başlamıştır ki, bunların kendi memleketlerinden mürûruna müsaade eden Gürcistan Hükümeti, Ermenistan'da geçen vekayiden dolayı Kemalilerin Batum üzerine ilerlemeleri ihtimalinden korkarak, Türk üsrasını ne Batum'da alkoymak ve ne de Trabzon'a göndermek istemeyerek, Gürcistan'da bulunan 800 Osmanlı esirini Kutayis'te muhafazaya karar vermiştir. Gürcistan'da hüküm-ferma olan kahtlıkla buhran-ı iktisadiden dolayı Hükümet-i mahalli bu alkoyduğu üserayı iâşe edemeyeceğinden, eğer acilen bunlara muavenet için para veyahut bunları İstanbul'a nakletmek için Batum veya Poti'ye bir vapur gönderilmeyecek olursa ölüme mahkûm olacakları şüphesizdir. Bir hafta evvel Bakü'dan gönderilen 523 esirlik bir kafilden 510'u Tiflis'e gelmiş ve 13 esir yolda açlık ve soğuktan telef olmuştur. Şimdi burada da iki esir aynı sebepten vefat etmiştir. İşte zât-ı âlilerine bundan dolayı muavenet için nim-i resmi fakat Bab-ı Âli nezdindeki sefirimize bu babda resmi müracaatta bulundum. Tabii bu babda işüfsardan ve beş-altı seneden beri bu soğuk ve vâsi Rusya'da ne olduğunu ve ne olacağını bilmeyerek ve ailelerinden haber alamayarak düçar-i perişani olan bu üseranın istihlasına süratle bir çare bulunsun. Bu zavallıların vatanları için ne kadar âlâma düçar olduklarını zât-ı devletleri takdir edeceklerinden bu babda Hükümet-i Osmaniye'nin hasenat-ı insaniyesine müracaatı lüzumsuz add ediyorum. Tekiden arz ediyorum ki, eğer acilen muavenet ifa olunmadığı halde bu 800 eski asker telef olacağı gibi, vürûdlarına intizar olunan 9.000 asker de telef olacaktır. İhtiramat-ı faikamın kabulunu rica ederim, Paşa hazretleri"⁸.

Bu mektup ve İstanbul'a ulaşabilen esirlerin raporları üzerine Harbiye Nezareti biri 18 Kasım 1920'de, diğeri 23 Kasım 1920'de olmak üzere iki tezkire ile Sadaret' e başvurarak, Gürcistan Hükümeti'nin tavrını, "Gürcistan Hükümeti'nin Ermenistan vekayii münasebetiyle tevehhüme düşerek bu bedbahtları yurtlarına isalden men eden tedabir-i müttehizesi şayan-ı teemmüldür. Zira harb-i umûmide Hükümet-i Osmaniye'nin muharip bulunduğu Düvel-i İtilafiyi İstanbul mümessilleri Üsra-i Osmaniye'nin Anadolu'ya izamı emrinde ibzal-ı muavenet ederken, sabıkan bile kendisiyle hal-i harbp mevcut olmayan Gürcistan Hükümeti'nin teşebbüsat-ı maruzasının" hiçbir esasa dayanmadığı şeklinde tenkit etmişti⁹. Bu tezkirelere 29 Kasım 1920'de cevap veren Sadaret de aynı şekilde Gürcistan Hükümeti'ni kınamış ve Hariciye Nezareti'ne bu meselenin çözümü için talimat verildiğini ifade etmişti¹⁰.

1 Aralık 1920 tarihli Vakit Gazetesi, Bakü treniyle Gürcistan'a geçen ve Gürcistan Hükümeti tarafından tevkif edilen Türk esirlerinin kurtarılması ve sefaletlerinin önlenmesi için Harbiye ve Hariciye Nezaretleri arasında işbirliği yapıldığını ve bu işbirliğinin ümit ve memnuniyet verici olduğunu yazıyordu¹¹.

⁸ ATASE, A.1-4, K.991, D.66/25, F.1-3, 1-4.

⁹ ATASE, A.1-4, K.991, D.66/25, F.1-3, 1-18.

¹⁰ ATASE, A.1-4, K.991, D.66/25, F.1-3, 1-13.

¹¹ Vakit, 1 Kânun-ı evvel/ Aralık 1336/1920, No:1069.

Tutuklanan bu esirlerin¹² siyasi girişimlerle kurtarılmalarından sonra Batum'a nakledilmeleri için csir başına iki liradan 1600 lira, Batum'dan İstanbul'a sevkleri için de yine csir başına on liradan 8.000 lira olmak üzere toplam 9.600 liraya ihtiyaç vardı. Ayrıca, yapılan hesaplara göre esirlerin işe ihtiyaçları için de 1917 lira gerekiyordu. Bu paranın temini için 1920 Kasımında Osmanlı hükümet birimleri arasında müteaddit yazışmalar yapılmış¹³ ve bu durum 1921 Martına kadar sürmüştü. En sonunda devlet işlerindeki bu atalet Osmanlı Devlet adamları tarafından da farkedilmiş olacak ki, bir ibret vesikası olarak değerlendirilmesi gerçeken aşağıdaki yazı ortaya çıkacaktır.

“Harbiye Nezareti

Şube 2 Muhasebat Dairesi

609

Levazımat-ı Umûmiye Dairesine

Şarki Sibirya'dan Kafkasya'ya gelip Ermenistan Muharebesi münasebetiyle Gürcistan'da Kutayis'te tevkif edilen üsera-i Osmaniye'den 800 نفرin Dersaadet'e celpleri için teşebbüsat-ı siyaside bulunulmakta olduğundan bahisle üsera-i merkumenin Dersaadet'e kadar kumanya ve yevmiyeleri için 1917 liraya lüzum görüldüğü 5338 numro ve 11 Kânun-ı evvel 36 tarihli muhtıra-i aliyye ile beyan buyrulmuş ve Dersaadet'e nakilleri hakkında Maliye Nezareti'ne sebk eden işara cevaben gelen işbu tezkire munzur-ı aliyyeleri buyrulmak üzere rabten takdim kılınmış ve ancak aradan hayli zaman mürûr etmesine ve ahval-i hazıra nazaran merkumunun oradan infikak etmiş olmaları melhuz bulunmasına mebni clyevm orada iseler icabına bakılmak üzere keyfiyetin inba buyrulması rica olunur.

27 Mart 1337(1921)¹⁴

Osmanlı Hükümeti bu denli önemli olan bir olayı bürokrasinin çarkları arasında uyuturken, henüz birkaç aylık olan TBMM Hükümeti daha dinamik davranarak peşpeşe önlemler almıştı.

Öncelikle, Bakü'ya Mahmut Şevket(Esendal) Bey'i siyasi temsilci olarak gönderen TBMM Hükümeti, Mahmut Şevket Bey'in yanına da "üsera sevki, askeri muamelat ve istihbarat gibi vazifelerle meşgul olmak üzere"¹⁵ Kolordu katargâh subaylarından Ömer Lütfi'yi vermişti¹⁵. Ardından da Bakü dışındaki diğer önemli merkezlerle özel görevle subaylar göndererek, emirlerine esirlerin işlerine harcanmak üzere para tahsis etmişti¹⁶. Bu çerçevede Trabzon Jandarma Taburundan ihtiyat zabiti Nazmi Sadık Efendi Sibirya'ya¹⁷

¹² TBMM Hükümeti adına Sovyet yönetimi ile görüşmeler yapmak üzere Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyette yer alıp Moskova'ya giden ancak görüşmelerin kesilmesi üzerine geri dönen Yusuf Kemal Bey, Tuapse'den bindikleri motorun hava şartlarının bozulması sebebiyle 12 Eylül 1920'de Gürcistan kıyılarına sürüklenmesi üzerine nasıl endişelendiğini şu cümlelerle ifade ediyordu: "Çünkü o zaman Gürcistan Hükümeti bizden yakaladıklarını hapse tıkiyordu(Yusuf Kemal Tengirşek,Vatan Hizmetinde,Ankara,1981,s.168).

¹³ ATASE,A.1-4,K.991,D.66/25,F.1-3,1-18.

¹⁴ ATASE,A.1-4,K.991,D.66/25,F.1-3,1-9.

¹⁵ ATASE,A.1-4282,K.588,D.118/36,F.8.

¹⁶ TBMM GCZ,I,Ankara,1985,s.168-169.

¹⁷ Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz,İstanbul,1988,s.891.

Yüzbaşı Sami Bey Tuapse'ye¹⁸ gönderilmişti. Ayrıca Halil(Kut) Paşa TBMM Hükümeti adına gerek Bakü gerekse Taşkent'te esirlerin tahliyeleri ile uğraşıyordu¹⁹.

Bu dönemde anavatana kavuşmak ümidiyle ölümlü göze alarak Sibirya'nın buz sahralarından yola çıkarak, gerek Vladivostok-Triestre ve Estonya-Almanya, gerekse Türkistan-Bakü-Batum güzergâhlarıyla Türkiye'ye yol arayan biçare savaş esirlerinin bu teşebbüslerinin başarı şansı Osmanlı Hükümeti'nin onlara sahip çıkmasına bağlıydı. Ancak yabancı yardım teşkilatları ve diğer kuruluşların bütün uyarmalarına ve hatta yalvarmalarına rağmen artık misyonunu tamamlamış olan Osmanlı Devleti' nin bu konuda gösterdiği atalet ve ilgisizlik yüzünden ailelerinin dört gözle bekledikleri bu eski muharipler değil, onların bir kısmının vefat ilmuhaberleri memleketlerine ulaşacaktır²⁰. Böylece Osmanlı Devleti yıkılışına adım adım yaklaşırken, kendi insanına sahip çıkamayan devlet sıfatını kazanıyor ve tarih de aynı anda iki gerçeğin altını çiziyordu; bunlardan birincisi: Açe'den Kutayis'e uzanan süreçte Osmanlı'yı yücelten kudretin nasıl acze dönüştüğü, ikincisi ise: bu durumun, devlet hayatında "acz"i hiçbir zaman kabul etmeyen Türk Milleti'nin kendi dinamik devletini kurmaya iten sebeplerden biri olduğu idi.

¹⁸ Salahi R. Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara, 1995, s.224.

¹⁹ Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul, 1995, s.48-71.

²⁰ Bu konuda Kızılay Arşivi 542 nolu Dosya'da ölen esirlere ait ilmuhaberler bulunmaktadır.

ABSTRACT

The Ottoman Empire was active throughout the world during the periods in which it was described as a “super power”. But as it weakened in time it lost this character. In October 1920, groups of Turkish war captives who were trying to make their way to Turkey through Caucasus were detained and interned by the Georgian government. As a result they suffered great troubles. The Ottoman Empire failed to make necessary efforts to save and bring them back to Turkey.

This lassitude was an unacceptable situation in Turkish state tradition and indicated that the Ottoman Empire had completed its time.

Keywords: Otoman,
Republic,
Anatomy,
Georgian,
Caucasus.